

О.В. КРАВЧЕНКО, канд. іст. наук, доцент Української державної академії залізничного транспорту, Харків

ДИТЯЧІ ЛІТНІ ТА ЛІКУВАЛЬНІ КОЛОНІЇ В УКРАЇНІ (1880-і рр. – початок ХХ ст.)

Стаття присвячена вивченню історичного досвіду діяльності дитячих літніх колоній та санаторних станцій в Україні. Оздоровчі та лікувальні заклади відкривались переважно добродійними товариствами для найбідніших дітей шкільного віку та діяли впродовж літніх місяців.

Стаття посвящена изучению исторического опыта деятельности детских летних колоний и санаторных станций в Украине. Оздоровительные и лечебные заведения открывались преимущественно благотворительными обществами для самых бедных детей школьного возраста и функционировали на протяжении летних месяцев.

The article deals with the study of historical activity experience of the children summer colonies and sanatorium stations in Ukraine. The health-improving and medical establishments were opened mainly by charitable foundations for the poorest children of the school-age. These establishments worked during summer months.

Піонерські табори, літні спортивні дитячі загони, лікувальні санаторії та профілакторії – ці заклади донедавна вважались винятково досягненням радянської влади. Проте історія свідчить, що ідея створення цих організацій була запозичена з інших часів. У ХІХ – на початку ХХ ст. оздоровчі літні установи, правда під дещо іншими назвами, набули поширення в Російській імперії та на українських землях.

Уперше вивчати досвід діяльності колоній та їх вплив на здоров'я дітей розпочали російські лікарі. Серед найважливіших слід виділити такі дослідження: працю доктора М. Д. Ван-Путерена, який був головою постійної комісії, що завідувала дитячими лікувальними колоніями Російського товариства охорони народного здоров'я, присвячену історії створення в Росії лікарняних колоній [1]. Літні шкільні колонії для дітей в Росії та за кордоном стали предметом докторської дисертації О. М. Зеленецького [2]. Свої публікації та тему дитячих літніх та лікувальних колоній присвятили В. Ревякін [3], доктор М. О. Грузенберг [4], Любов Дрізо [5], засновниця і керівник першої в Україні колонії в Одесі. Але спеціальних досліджень з історії організації та діяльності колоній в Україні не проводилось.

Отже, метою статті вбачаємо висвітлення процесу створення та діяльності літніх та лікувальних колоній для дітей в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Праобразом, і фактично зразком літніх лікувальних колоній, стали колонії, які були засновані у першій половині ХІХ ст. у Франції, Англії та Італії для дітей, хворих на золотуху. Для послаблених дітей шкільного віку відкривались спеціальні літні колонії. Цей вид добродійних установ зобов'язаний своїм виникненням пастору Біону в Цюріху (Швейцарія, 1876 р.) Потім колонії для дітей набули поширення в Європі: були відкриті у 1880 р. в Австрії, 1883 р. у Франції [3, с. 109 – 110]. Вони мали велике значення для підтримання й збереження здоров'я ослаблених дітей. За влучним

висловом німецького лікаря Геппеля були «акумуляторами, що скуплювали енергію росту й сили» [6, с. 3].

В. Ревякін наводив цифри, які свідчили про розміри європейських дитячих колоній: у 1880 р. з Дрездена, Бремена та Лейпцига було відправлено у село 1507 осіб, у 1889 р. з Парижа — близько 800, а з Глазго того ж року 3195 дітей [3, с. 110]. Звіти про діяльність закордонних колоній свідчили про чудовий вплив цих закладів на здоров'я дітей.

З 80-х рр. XIX ст. колонії розпочали організовувати у Російській імперії: у Москві, Петербурзі, Варшаві, Одесі, Катеринославі, Нижньому Новгороді [7, с. 50]. У Росії ці установи називались по-різному: перша група — дитяча літня колонія, шкільна дача, сільська колонія, друга група — літня санітарна станція, дитяча лікувальна колонія, літній притулок для хворих дітей, санітарна колонія, санітарна станція. Отже, метою одних закладів (перша група) було просто оздоровлення ослаблених дітей, вивезення дітей на місто, у сільську місцевість, на море. Шкільні колонії організовувались для вихованців шкіл.

Інші (друга група) — мали на меті лікування хронічно хворих дітей, які потребували спеціальної медичної й профілактичної допомоги — ванни, грязі, морські купання під лікарським наглядом та покращеному харчуванні (майбутні санаторії). Ця категорія закладів призначалась для дітей, хворих на золотуху, малокров'я, туберкульоз кісток, хвороб суглобів, спадковий сифіліс, ревматизм тощо [1, с. 5]. Лікувальні колонії влаштовувались у відповідній місцевості (на березі моря, поблизу мінеральних джерел, у горах).

Перша дитяча дачна колонія була створена у 1881 р. Санкт-Петербурзьким євангелічним добродійним товариством з ініціативи пастора Германа Дальтона [4, с. 227].

Перша лікувальна станція в Росії діяла з 1872 р. — Велика Княгиня Катерина Михайлівна влаштувала притулок для дітей на 26 місць в Оранієнбаумі [1, с. 10] (що цікаво, за 4 роки до створення Швейцарської літньої колонії Біона). У Європі діяло дві системи колонізації дітей: датська, коли дітей розселяли на час літніх канікул до селянських родин та цюріхська (швейцарська) — дітей під наглядом педагогів вивозили за місто, організовуючи групи по 50 осіб. Остання система знайшла застосування в Росії [4, с. 228].

1881 р. у Петербурзі виникло товариство охорони народного здоров'я, яке постановило влаштувати якнайшвидше лікувальні дитячі літні колонії. Популяризацією цієї справи займались члени товариства С. В. Ведров, І. Є. Андреевський, О. П. Доброславін, Л. Ф. Фробен, які й стали ініціаторами відкриття у 1882 р. першої в Росії лікувальної колонії у Старій Руссі [1, с. 13].

Практично у той же час були відкриті колонії у Привіслянському краї для бідних і хворих дітей навчальних закладів Варшави — перша дитяча колонія виникла з ініціативи членів гуртка місцевих лікарів на чолі з лікарем Маркевичем у 1881 р [4, с. 228]. На 1892 р. у Привіслянському краї їх нараховувалось вже сім.

Найбільше в Україні літніх та лікувальних колоній для дітей, котрі влаштувалися різноманітними товариствами й гуртками, існувало в Одесі. Першим профілактично-лікувальним закладом для дітей очевидно стала санітарна станція, відкрита 18 травня 1888 р. на дачі Марголіна на Хаджибейському лимані Одеським товариством опіки над хворими дітьми. Приміщення представляло собою дім з восьми кімнат. Господарською частиною завідували заступник голови товариства Н. Я. Шведова та член товариства Ф. Н. Шведов. Медичну частину очолювали лікар В. В. Филипович та член правління доктор Гольд. Товариство відкрило санітарну станцію на 30 дітей. Різні приватні особи та організації надавали товариству безоплатну допомогу: службовці кінної залізниці безкоштовно перевозили різні речі для станції, аптеки Гаєвського, Натанзона та Центральний склад аптекарів надавали безплатно ліки [8, с. 3].

Порядок прийому дітей на станцію був наступний: члени товариства відправляли до лікаря-завідувача усіх дітей, які, на їхню думку, потребували перебування на станції. Дітей обстежували, визначали хворобу, зараховували у чергу та записували адресу. Коли підходила черга, поштою повідомляли про необхідність відправлення дітей на станцію. При відкритті станції для звітності заводили дві книги: 1) санітарну, до якої вносились ім'я та прізвище дитини, майновий або службовий стан батьків, вік, зріст, вага, хвороби; 2) журнал, у якому відзначались усі події, що відбувались на станції протягом дня [8, с. 4].

За весь сезон 1888 р. на станції перебувало 62 дитини віком від 2 до 15 років: 40 дівчаток і 22 хлопчики. Вони взагалі провели 2936 днів. Серед дітей троє були круглими сиротами та 27 дітей не мали батька, отже, переважна більшість дітей були сиротами вдів, притому прислуги та робітників [8, с. 6]. Декілька дітей надійшли з притулків: лютеранського, імператриці Марії, єврейського сирітського, училища глухонімих. За національністю переважали росіяни (41), були євреї (10), німці (6), поляки (4) та один італієць. Серед хвороб у дітей переважала золотуха (39 осіб) [8, с. 7].

У різні часи існування до станції приймалися діти віком від 1 до 18 років робітничого класу різних віросповідань. З 1890 р. станція розміщувалась у власному будинку, на землях пожертвованих графом М. Д. Толстим (близько 10 десятин). У 1900 р. кількість дітей була 116, у 1902 р. – 202 особи [4, с. 238].

Перша на українських землях літня колонія була створена у 1893 р. Комітетом Одеського відділення товариства розповсюдження просвіти серед євреїв в Росії. Колонія була відкрита для дівчаток, які відвідували місцеві єврейські громадські та приватні, переважно професійні школи. Завданням колонії було надання дітям найбільш доступного населення можливості зміцнити здоров'я протягом літнього часу [6, с. 3]. З 1893 р. впродовж багатьох років (до 1908 р. точно) керівником колонії була Любов Дрізо. У 1893 р. колонію відвідала 31 дівчинка, а у 1904 р. – вже 155 дівчаток. Діти перебували на морі протягом половини літа або усе літо [2, с. 60 – 61].

У 1901 р. до літньої колонії потрапили 151 дівчинка, за браком коштів 48 – було відмовлено. Дітям, які претендували на місця в колонії, двічі влаштовували медичний огляд. Приймались найбільш ослаблені, які страждали на малокров'я. Перевага віддавалась дітям найбідніших ремісників, чорноробів, дрібних торговців [6, с. 4 – 5]. Вік дівчаток становив 8 – 17 років, у середньому вони перебували в колонії 6 тижнів, але найбільш ослаблені мали можливість на більший термін – до 3 місяців [6, с. 7 – 8].

Дача колонії знаходилась у найманому приміщенні поблизу с. Дерibasівки, в 0,5 версти від морського узбережжя на дачі Кізовської, але у 1898 р., коли Одеський гурток отримав від голови Одеського відділення товариства розповсюдження просвіти серед євреїв Г. Е. Вейнштейна в дар 2 десятини землі вартістю 20 тис. руб. та капітал, розпочалось будівництво власної дачі [4, с. 236]. Існувала колонія за рахунок добровільних пожертвувань: у 1901 р. 330 осіб пожертвували 2898 руб. [6, с. 9 – 10].

За 10 років свого існування (з 1893 р. по 1902 р.) колонія надала притулок 1093 дітям (близько 110 дітей на рік). Утримання одного колоніста обходило товариству у середньому в близько 25 руб. за сезон [4, с. 236].

З 1895 р. Одеське товариство сприяння фізичному вихованню дітей відкрило лікувальну дитячу колонію на два відділення: для дівчаток на дачі на Великому Фонтані в 15 хвилинах від моря, завдяки зібраним пожертвуванням, організованій виставі та членським внескам. Для хлопчиків було безкоштовно надано приміщення народного училища в 10 хвилинах від берега. За два сезони у 1896 р. колонію відвідало 125 дітей: 65 дівчаток і 60 хлопчиків – вихованців міських та народних училищ [9, с. 9].

Для отримання запрошення до колонії батькам дитини необхідно було надати свідоцтво про бідність, свідоцтво лікаря про хворобу дитини та написати заяву. При прийомі до колонії здійснювався медичний огляд дитини – перевага віддавалась вихованцям міських і народних шкіл, ослабленим і малокровним [10, с. 8 – 9].

Лише за 8 років діяльності (з 1895 р. по 1902 р.) колонію відвідало 1380 дітей, на що було витрачено близько 24 тис. руб., перебування однієї дитини обходило в 24 руб. за літо [4, с. 237].

У 1895 р. доктор М. І. Кранцфельд заснував літню санаторну колонію для учнів початкових єврейських училищ м. Одеси, хворих на туберкульоз [11, с. 3]. Колонія відзначалась чистотою, порядком, комфортом. Щоденно дітей зважували, ретельно оглядали й записували результати до спеціального журналу – «лікарської книги». У 1898 р. в колонії опікувалась 91 хвора дитина віком від 9 до 16 років: 2 круглих сиріт, 5 – дітей без матерів, 31 дитина без батька, усі з них – учні Одеських єврейських початкових училищ, діти бідняків, чорноробів, ремісників, дрібних торговців та вчителів [12, с. 108]. До колонії приймалися винятково хлопчики: у 1895 р. – 41 учень, у 1906 р. – 144 [2, с. 61].

Санаторія утримувалась винятково на пожертвування: баронеса Гірш жертвувала щорічно по 1000 руб., усього за рік збиралось близько 4 тис. руб.

Колонія володіла капіталом в 15 тис. руб., пожертвуванім А. М. Бродським на будівництво будинку для колонії [12, с. 110].

За перші 7 років існування колонії там перебувало 700 дітей, переважно з найбідніших родин та хворих на туберкульоз. Перебування неповнолітніх у колонії позитивно відображалось на стані їхнього здоров'я, тому у 1901 р. було прийнято рішення організувати товариство санаторних колоній, статут якого був затверджений 28 квітня 1901 р. [11, с. 3]. Засновниками товариства виступили пані Л.Г. Ашкеназі, виконувач обов'язку Одеського міського раввіна І.В. Айхенвальд, а також Б. Я. Бернштейн, А. М. Бродський, М. Г. Бармас та ін. [11, с. 4]. У 1901 р. до товариства санітарних колоній приєдналась колонія М. І. Кранцфельда.

Колонія знаходилась у сел. Ольгино (Люстдорф) на дачі пані Вірт [11, с. 7]. У 1902 р. до колонії були прийняті стипендіати О.А. Бродського та два вихованці міського сирітського будинку за проханням його директора [11, с. 8]. Цікава деталь, на яку ми звернули увагу, опрацьовуючи звіти про діяльність товариства санаторних колоній, це розміщення на кожній сторінці гасла, спрямованого на боротьбу з туберкульозом, наприклад: «туберкулёз разит всех!», «в Европе умирает от чахотки около одного миллиона человек!», «ни война, ни самые опустошительные эпидемии, каковы холера и чума, не поглощают столь многочисленных жертв, как чахотка!», «для успешной борьбы с туберкулёзом нужны: ясный ум, отзывчивое сердце и щедрая рука!» [11, с. 3, 7, 11, 55]. Очевидно, організатори товариства і колонії прагнули привернути увагу суспільства на це зло і показати свою роль у боротьбі проти цієї хвороби.

М. О. Грузенберг зазначав, що в Одесі на початку ХХ ст. діяло вісім колоній [4, с. 236 – 238]. До них відносилась колонія для вихованців єврейського сирітського будинку, заснована у 1896 р. на власній дачі на березі Хаджибейського лиману для 50 дітей (у дві зміни колонію відвідувало 100 осіб). У 1901 р. Одеським відділом товариства охорони народного здоров'я була відкрита колонія, яка користувалась субсидією від міста та приміщенням училищних будинків у Бурлацькій Балці, відведеним міською управою [4, с. 238]. Щорічно у колонії перебувало понад 100 дітей – учнів міських шкіл, причому половина витрат покладалась на батьків, а інша половина фінансувалась товариством [2, с. 61 – 62].

У 1900 р. лікарем Орбантом на Великому Фонтані була відкрита друга дитяча колонія для єврейських хлопчиків. Але, проіснувавши два роки, у 1902 р. за браком коштів була закрита. Колонію відвідало 144 дитини, на що було витрачено понад 3 тис. руб. [4, с. 237].

Доброчинне товариство при римсько-католицькій церкві у 1902 р. заснувало літню колонію для дітей – учнів парафіяльних католицьких училищ. З 1903 р. колонія розташовувалась на Середньому Фонтані у будинку з 11 кімнат зі службами та садом. Сезон тривав 80 – 95 днів з двома змінами. Протягом трьох років (1902 – 1905 рр.) товариство прийняло до колонії 216 дітей, витративши на це близько 4 тис. руб. У 1904 р. товариство завдяки пожертвуванням католицької церкви (близько 15 тис. руб.) придбало

на Середньому Фонтані для колонії дачну садибу в 1 тис. кв. сажень з будівлями на 50 місць [4, с. 237].

У 1904 р. Одеське дамське опікунство про бідних і хворих дітей відкрило літню колонію на Середньому Фонтані, придбавши дачу Н. та М. Купіних [13, с. 19]. Дача була розташована у тінистому садку, двохповерхова, з 15 кімнатами, з кухнею, пральнею, терасами, балконами, сараями та ін., близько до моря, розрахована на 40 – 50 дітей [13, с. 26]. У 1904 р. в колонії перебувало 98 дітей, з них 22 — по 2 місяці [13, с. 27]. У 1909 р. літню колонію протягом трьох сезонів відвідало 105 дітей [14, с. 4], у 1910 р. в колонії відпочило 42 хлопчики та 84 дівчинки [15, с. 2].

У 1914 р. передбачалося відкрити дитячу колонію товариства «Маяк» для дівчаток віком від 7 до 14 років з 15 травня по 15 серпня в дачній місцевості Одеси [16, арк. 41] на дві зміни по 6 тижнів на 50 дітей. Колонія була платною – по 60 руб. за зміну. Одеське відділення товариства «Маяк» з травня 1915 р. збиралось відкрити колонію для дівчат і хлопчиків у дачній місцевості. Але у зв'язку з подорожчанням палива та продуктів харчування колонія працювала у приміщенні гімназії, заснованої Л. Д. Чудновської на вул. Єлізаветинській, буд. 2 з 18 жовтня 1915 р. [16, арк. 45].

Крім того, як писав О. М. Зеленецький, на українських землях на початку ХХ ст. дитячі колонії існували у Києві, Харкові, Житомирі, Єлісаветграді, Керчі, Сімферополі, Ялті [2, с. 63 – 72]. Але лікар досліджував лише діяльність літніх колоній, а не вивчав лікувальні заклади. Очевидно, реальна кількість колоній в Україні була значно більшою. Як зазначав О. М. Зеленецький, «статистика кількості літніх колоній досить приблизна» [2, с. 50], тим більш, що одні заклади закривались, інші нові – відкривались.

У Катеринославі товариство опіки над дітьми з 1895 р. влаштовувало літню колонію для ослаблених дітей. З 1898 р. колонія знаходилась у с. Панькове у маєтку графа І. Г. Ностица у 45 верстах угору по течії Дніпра і діяла з 22 травня по 14 серпня [17, с. 106].

У Києві губернське опікунство дитячих притулків заснувало три колонії для дітей робітничого класу та пролетаріату. У 1896 р. у дві зміни колонії відвідало 60 дітей, у 1899 р. – 250. Колонії розміщувались у декількох найманих будинках-дачах та отримували субсидію від міста. Значну роль в організації та діяльності колоній брала дружина губернатора Є. С. Трепова [2, с. 63].

Під управлінням Житомирського комітету Товариства Червоного Хреста знаходилась санаторія для дітей імені Великої княгині Ольги Миколаївни. Заклад був заснований з ініціативи дружини колишнього Волинського губернатора генерал-ад'ютанта Ф.Ф.Трепова — Є.С.Треповою. Санаторія знаходилась поблизу Житомира на землі, яку пожертвувала родичка Є. С. Трепової графиня Анастасія Федорівна Нірод у сосновому борі при р. Тетереві. Санаторія була заснована у 1897 р., мала два корпуси й була розрахована на 50 хлопчиків та 50 дівчаток. На влаштування будинку для санаторії було зібрано майже 14 тис. руб. пожертвувань [18, с. 82]. Було збудовано два дерев'яних приміщення. У перший же рік санаторія працювала

протягом 75 днів, за цей час її відвідало 105 дітей (26 учнів гімназій, 40 учнів шкіл, 18 вихованців сирітського будинку, 21 дитина з різних притулків) [18, с. 83].

Головною метою відкриття санаторії було надання слабим дітям найбільш бідного міського населення умов для оздоровлення протягом літніх місяців [19, с. 21]. На початку ХХ ст. комітет Червоного Хреста був обмежений у коштах, тому мав можливість приймати до санаторії щорічно лише 30 дітей. Тому піднімалось питання про використання Волинським земством санаторії для вихованців сирітського дому завдяки земській субсидії в 2000 руб. на рік [19, с. 22].

У Харкові з 1897 р. діяла літня колонія для гімназистів, створена з ініціативи вчителів. Незабаром вона припинила існування, але у 1902 р., після відведення земельної ділянки Міністерством державного майна для будівництва власної дачі, знову відкрилася. Називалась вона Олексіївська літня шкільна колонія Харківського товариства поширення грамотності [2, с. 64]. Літня колонія для бідних і слабких на здоров'я дітей була також створена у 1902 р. Харківським товариством сприяння фізичному вихованню дітей на казенній садибі Чугуєво-Бабчанської лісної дачі [20, арк. 2 – 3].

1898 р. відділом Російського товариства охорони народного здоров'я у Єлисаветграді Херсонської губернії була відкрита санітарна літня колонія на 10 місць для хворих дітей міських і казенних училищ віком від 8 до 14 років. Колонія розміщувалась у найманій дачі та отримувала субсидію від міста [2, с. 67]. Сезон був розрахований на 18 дітей у дві зміни по 1,5 місяці. Бідні діти приймалися безплатно, діти більш заможних батьків – за плату в 10 руб. на місяць [4, с. 240].

З 1899 р. гуртком приватних осіб на березі Азовського моря була заснована колонія в Керчі, з 1900 р. її передали у відання товариства опіки над дітьми. До колонії приїздили діти різних шкіл – до 30 осіб. На 1908 р. заклад припинив існування [2, с. 68].

У Сімферополі товариство «Дитяча допомога» заснувало у 1905 р. літню колонію на 60 місць для дітей початкових класів. У 1906 р. 70 дітей відвідало колонію, яка працювала у безкоштовно наданій садибі Шнейдера в 5 верстах від моря [2, с. 72].

Ялтинська колонія була заснована товариством дитячих кліматичних колоній, яке виникло у 1905 р. Колонія безоплатно розташовувалась у садибі «Ай-Тодор» П. Г. Шелапутіна, московського купця 1-ї гільдії. У 1906 р. у колонії перебувало 17 дітей 7 – 15 років, ослаблених після перенесених хвороб, але не хворих. Оплата за місяць становила 45 руб., але товариство планувало у подальшому приймати дітей за зниженою платою, а бідних – безкоштовно. Що цікаво, колонія працювала круглий рік, на відміну від тодішніх звичайних колоній, і в ній проводились навчальні заняття [2, с. 72].

Херсонське товариство сприяння фізичному вихованню дітей вперше у 1911 р. відкрило дитячу літню колонію у порту Скадовськ [21, с. 4]. Ідея про відкриття колонії виникла у квітні 1910 р., коли на засіданні правління товариства обговорювалось це питання й було створено спеціальну комісію

для організації колонії. Комісія опікувалась пошуком коштів, визначила місце розташування колонії, підбором інвентарю, частину якого було взято з ясел товариства. Виявилось понад 150 дітей, які потребували допомоги колонії. Лікарями було відібрано лише 22 хлопчики та 25 дівчаток переважно хворих на малокров'я [21, с. 5].

Отже, організацією профілактичної та медичної допомоги хворим та ослабленим дітям в Росії займались як громадські організації, так і приватні особи. Слід відзначити, що рівень та масштаби цієї допомоги у порівнянні з європейськими країнами залишався невисокий. У Російській імперії та на території українських земель лише у 80-х рр. XIX ст. почалась організація спеціальних лікувально-медичних та оздоровчих закладів. Найбільша кількість літніх та лікувальних колоній знаходилась в Одесі, що очевидно, пояснювалось сприятливим розташуванням поблизу Чорного моря та лиманів. Колонії відвідували переважно діти шкільного віку з найбільш вразливих родин, ослаблені та хворі. Ініціаторами відкриття колоній виступали здебільшого громадські організації – добродійні медичні та національні товариства, релігійні організації, але також і приватні особи, переважно лікарі. Літні колонії виконували оздоровчо-профілактичну функцію, а лікувальні – медичну.

Список літератури: 1. Ван-Путерен М. Д. Краткий очерк развития детских лечебных колоний / М. Д. Ван-Петерен. – СПб.: Тип. П. П. Сойкина, 1896. – 26 с.; 2. Зеленецкий А. М. О заграничных и русских летних школьных колониях (их развитие, современное состояние и влияние на физическое развитие детей): Дисс. ... доктора медицины / А. М. Зеленецкий. – СПб.: Тип. И. В. Леонтьева, 1908. – 179, XVI с.; 3. Ревякин В. Летние колонии для бедных больных детей за границей и у нас / В. Ревякин // Вестник воспитания. – 1892. – № 2. – С. 107 – 120; 4. Грузенберг М. О. Детские лечебные и дачные колонии в России / М. О. Грузенберг // Общественное и частное призрение в России. – СПб., 1907. – С. 227 – 242; 5. Дризо Л. Летние колонии в Европе и других частях света. Очерк развития первой летней колонии в Одессе (к 10-летию её существования) и отчёты о деятельности женской летней колонии, находящейся под покровительством комитета Одесского отделения общества распространения просвещения между евреями в России за 1902 год. – Одесса: Тип. Торг. Дома Г. М. Левинсон, 1903. – 116 с.; 6. Отчет о деятельности первой летней колонии для девочек, находящейся под покровительством Комитета Одесского отделения Общества распространения просвещения между евреями в России за 1901 год. – Одесса: Тип. Исаковича и Бейленсона, 1902. – 22 с.; 7. Михаил, иеромонах. Обиженные дети // Вестник благотворительности. – 1901. – № 7 – 8. – С. 33 – 54; 8. Отчёт о деятельности санитарной станции общества попечения о больных детях г. Одессы за летний сезон 1888 года. – Одесса: Русс. тип. Исаковича, 1888. – 19 с.; 9. Отчёт о деятельности Одесского общества содействия физическому воспитанию детей за 1896 год. – Одесса: Тип. Печат. дела, 1897. – 48 с.; 10. Отчёт о детской летней колонии Одесского общества содействия физическому воспитанию детей на Большом Фонтане с 4 июня по 1 сентября 1895 г. – Одесса: Тип. Одесс. листка, 1895. – 59 с.; 11. Отчёт о деятельности общества санаторных колоний и других гигиенических учреждений для лечения и воспитания слабых здоровьем учащихся неимущего еврейского населения гор. Одессы за 1902 год. – Одесса: Тип. М. Шпенцера, 1903. – 100 с.; 12. Одесская санаторная колония для туберкулёзных учеников еврейского училища / Т. Ар. Н-авский // Вестник благотворительности. – 1901. – № 1. – С. 106 – 110; 13. Отчёт о деятельности дамского попечительства о бедных и больных детях за 1904 г. – Одесса: Тип. Печат. дела, 1905. – 47 с.; 14. Отчёт о деятельности дамского попечительства о бедных и больных детях католического прихода за 1909 г. – Одесса: Тип. Л. Корнштейна, 1910. – 11 с.; 15. Отчёт о деятельности дамского попечительства о бедных и больных детях римско-католического прихода при Костёле Успения Пресвятой Девы в Одессе на Екатерининской улице за 1910 г. – Б. м. и г. – 8 с.; 16. Держархів Одеської області. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 142; 17. Акинфиев И. Екатеринославская летняя детская колония в с. Паньковке в 1900 г. (год пятый) / И. Акинфиев // Русская школа. – 1901. – № 5 – 6. – С. 105 – 108; 18. Селиванов А. Житомирская детская санатория / А. Селиванов // Вестник благотворительности. – 1898. – № 8. – С. 82 – 83; 19. Хроника земских повинностей и учреждений общественного призрения Волынской губернии. – Житомир: Электро-тип. Н. А. Бродович, 1910. – 58 с.; 20. Держархів Харківської області. – Ф. 3. – Оп. 283. – Спр. 272; 21. Отчет детской летней колонии для слабых детей за 1911 год. – Херсон: Типо-лит. О. Д. Ходушиной, 1911. – 20 с.